

ՀՈԴՎԱԾՆԵՐ
ԴԻՏԱՐԿՈՒՄՆԵՐ ԿՈԶԵՆԻ ԲԱՐԲԱՌԻ
ԲԱՌԱՊԱՇԱՐԻ ՇՈՒՐԶ*

DOI: 10.54503/2738-277X.2025.1(22)-13

Խաչատրյան Հասմիկ

բանասիրական գիտությունների թեկնածու,
ՀՀ ԳԱԱ Հ. Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտ,
ավագ գիտաշխատող. Hasmikkhach1960@gmail.com

Բանալի բառեր. Կոզենի բարբառ, բառապաշար, Ղարաբաղ-Շամախիի միջբարբառ, հնչյունափոխություն, բնիկ հայերեն բառ, փոխառություն, բառիմաստային ճյուղավորում, գրաբար:

Ներածություն

Կոզենը պատմական Արցախ նահանգի հյուսիսային բնակավայրերից է: Այն գտնվում է Ադրբեջանի Թովուզի շրջանում (պատմական Ելիզավետպոլի նահանգի Ղազախի գավառում՝ Կուր գետի աջ ափին): Ադրբեջանական մի շարք գյուղերի մեջ կղզիացած միակ հայկական գյուղն է եղել: Հարկ է փաստել, որ մինչև 1960-ական թվականները Կոզենը զուտ հայաբնակ էր, իսկ 1961 թ. տվյալներով Կոզենում հայերի հետ արդեն ապրում էր ադրբեջանցի 30 ընտանիք: 1988 թ. գաղթից առաջ ադրբեջանցիների թիվը կրկնապատկվել էր:

Ըստ տարբեր հեղինակների՝ Կոզենը նախկինում ունեցել է 700 տուն հայ բնակիչ, բայց հետզհետե հայերի թիվը նվազել է:

* Ներկայացվել է 24.06.2025, գրախոսվել՝ 17.07.2025:

Գյուղում եղել է Ս. Հովհաննես եկեղեցի, գերեզմանոց՝ 600 տարվա տապանաքարերով, մատուռ-ուխտատեղիով, իսկ հարևանությամբ՝ հին գյուղատեղի:

Կոզենի բարբառի մասին առաջին տեղեկությունները հանդիպում են 1850-ական թվականներից: Ըստ որոշ հետազոտողների՝ կոզենցիները «հայադավան և հայախոս դարձած ուտիացոց մնացորդներ են»², և որ Կոզենի բարբառը աղերսներ ունի ուտիերենի հետ կամ Ագուլիսի բարբառի ժառանգորդն է: Դ. Կարբելաշվիլին և Վ. Ղուկասովը 1934 թ. գյուղում կատարած ուսումնասիրություններից հետո սակայն, փաստել են, որ Կոզենի բարբառն իրականում որևէ կապ չունի ուտիերենի հետ, և այն Խոյի, Ղարաբաղի, Ագուլիսի բարբառների ու թուրքերենի մի յուրօրինակ խառնուրդ է:

Կոզենի բարբառի հանգամանալից ուսումնասիրություն է կատարել Ռ. Բադրամյանը՝ 1961 թ. հրատարակելով «Կոզենի բարբառը» մենագրությունը:

1998 թ. «Հայերենի բարբառագիտական ատլասի նյութերի հավաքման ծրագրով» (այսուհետև՝ ՀՖԱ) կատարված հարցումներով Կոզենի բարբառը գրանցվել է կոզենցիներ Ենգիբար Դավիթի Հովհաննիսյանից (ծնվ. 1923 թ.), Թազագյուլ Սարգսի Ոսկանյանից (ծնվ. 1925 թ.) և նրանց դուստր Սեդա Դավթյանից (ծնվ. 1958 թ.): Ծնողները ծնվել և Կոզենում ապրել են մինչև 1990 թ., իսկ դուստրը՝ մինչև 1981 թ.):

¹ Թ. Հակոբյան, Ստ. Մելիք-Բախշյան, Հ. Բարսեղյան, *Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան*, հ. 3, Ե., 1991, էջ 242:

² А.Д. Ерицов, *Экономический быт государственных крестьян Казахского уезда Елизаветпольской губерний*, Тифлис, 1886, с. 44.

³ Д. Карбелашвили, *Кирзан и кирзаныцы*, Известия Азерб. филиала АН СССР, N 2, 1937, с. 42.

⁴ Ռ. Բադրամյան, *Կոզենի բարբառը* (այսուհետև՝ ԿԲ), Ե., 1961:

1990-ական թվականներին Դաշտային Ղարաբաղում և Ադրբեջանի այլ վայրերում ապրող հայության հետ տեղահանվեցին նաև կոզենցիները: Նրանց մի մասը բնակություն հաստատեց Արարատի մարզի Մասիսի շրջանի Միս գյուղում, և այսօր էլ այնտեղ բնակվող կոզենցիների ավագ և միջին սերունդը խոսում է Կոզենի բարբառով:

Հոդվածի նպատակն է քննել Կոզենի բարբառի բառապաշարի հինհայերենյան ինքնատիպ դրսևորումները:

Գ. Զահուկյանը, ըստ բազմահատկանիշ-վիճակագրական դասակարգման, Կոզենի բարբառն ընդգրկել է հայերենի բարբառների արևելյան խմբակցության Ղարաբաղ-Շամախիի միջբարբառախմբի կազմում որպես առանձին բարբառ:

Բարբառագիտության խնդիրներից՝ Կոզենի բարբառի բառապաշարային հատկանիշների քննությունը կարևորվում է հատկապես այն պատճառով, որ բնօրրանից կտրված այս բարբառը կորստյան վտանգի առջև է կանգնած: Բարբառային միավորի պահպանված վիճակի ամրագրմամբ և բարբառային նյութի քննությամբ արձանագրվում են հայերենի յուրահատուկ բարբառներից մեկի՝ Կոզենի բառապաշարի ուշագրավ դրսևորումները: Քննությունը կատարվում է տարածամանակյա մեթոդով:

Բառապաշարային առանձնահատկություններ

Բարբառային բառապաշարը բարբառագետները դիտարկել են նախ և առաջ իբրև հին և հնագույն բառերի ու բառաձևերի շտեմարան: Դրանց առավել հանգամանորեն անդրադարձել է Գ. Զահուկյանը՝ ներկայացնելով բարբառների բառային հնաբանությունները⁵: Բարբառների հինհայերենյան բառաշերտում առկա են

⁵ Գ. Զահուկյան, *Հայ բարբառագիտության ներածություն*, Ե., 1972, էջ 277-330:

գրաբարյան մատենագրության մեջ իրենց զուգահեռներն ունեցող, սակայն արդի գրական հայերենում ոչ գործածական բառեր ու բառաձևեր: Սույն հոդվածում նախ ներկայացվում են Կոզենի բարբառի հինհայերենյան բառաշերտի որոշ բառանուններ:

1. **Գէնալ** բարբառային բառը ծագումնաբանորեն սերում է *զգենուլ*՝ «հագնել», *զգեցուցանել*՝ «հագցնել» հնդեվրոպական արմատից: Այն բնիկ հայերեն բառ է, որ ծագել է հնիս. ves-ից: Ըստ Հ. Աճառյանի՝ «Հնիս. ves-ը պարզական արմատ չէ, այլ աճած է eu «հագնիլ» արմատից: Հնիս. ves-ը տուած է հայերենի մեջ» և՛ s-ի անկումով՝ *գե, և՛ բայական վերջավորությամբ՝ *զենուլ, իսկ «ստ մասնիկով՝ *գեստ (հմմտ. հագուստ, գալուստ, զգաստ)»։ սրանք այնուհետև *զ* նախդրով դարձել են *զգենուլ*, *զգեստ*։ Գ. Զահուկյանը ևս բառը համարում է բնիկ հնդեվրոպական *ues-նու- հիմքից՝ *ues- «հագնել» ձևից՝ համեմատելով հ. հնդկ. vastē, ավ. vaste «հագնվում է», լատ. vestis «զգեստ» բառերի հետ»։ Հարկ է փաստել սակայն, որ Կոզենի բարբառում առկա են *զգենուլ* բայի արմատական, աննախդիր ձևերը՝ *զէնալ* «հագնել», և *զէցկ* «հագուստ»։ օրինակ՝ Յուռտ էր, թաթնօցը *զէցալ*, նօր գընաց դուռը (Յուրտ էր, ձեռնոցը հագավ, նոր գնաց դուրս)։ Շէրթէրը *զէցալ* (Շորերը հագավ)։ Պապըս լավ տըրէխ էր *զէցէլ* (հագել)։ *Գէցկը* շատ սըրոն էր (Հագուստը շատ սիրուն էր)։ *Գէցի* լըհինը շատ սըրոն էր (Հագի զգեստը շատ սիրուն էր)»։

Հակված ենք կարծելու, որ Կոզենի բարբառի *զէնալ* և *զէցկ* բառանուններում պահպանվել են բառի հնագույն ձևերը, այսին-

6 Հ. Աճառյան, *Հայերեն արմատական բառարան* (այսուհետև՝ ՀԱԲ), հ. 2, Ե., 1973, էջ 88:

7 Գ. Զահուկյան, *Հայերեն ստուգաբանական բառարան* (այսուհետև՝ ՀՍԲ), Ե., 2010, էջ 235:

8 Օրինակները՝ բարբառախոս Սեդա Դավթյանի բանավոր հարցումներից:

քըն՝ բարբառային *զենալ*-ը և *զեցկ*-ը գրաբարից ավելի հին կազմություններ են:

Այս հարցին, ի դեպ, անդրադարձել է նաև Ն. Միմոնյանը՝ արձանագրելով, որ հայ բարբառներում առկա առանց *զ* նախդիրի ձևերը՝ *կենալ*, *կեց տալ*, *կեցիլ*, *կեցվիլ*, *զ'եստ*, իմաստային առումով չեն տարբերվում նախդրավոր ձևերից: Ըստ նրա՝ «այդ ձևերը համարվում են ավելի նախնական, հին, քան գրաբարյան զգենուլ-ը, և դիտվում են իբրև հնդեվրոպական հնաբանություն»⁹:

2. Հաք: Հին մատենագրության մեջ առկա *աք* բառանունը Գ. Զահուկյանը համարում է հյուսիսկովկասյան փոխառություն՝ այն ընդգրկելով հին շրջանի սկզբին ավանդված փոխառությունների ցանկում. հմմտ.՝ արչ. ak, թաբ. akz, agg «ոտք»¹⁰: Կոզենի բարբառում պահպանվել է հին հայերեն *աք* բառանունը, որը գրական հայերենում և բարբառների մեծ մասում չի գործածվում: Գրական հայերենում այն, իհարկե, պահպանվել է մի քանի բառերում, ինչպես օրինակ՝ *առաքել* և *սայթաքել*, *քացի* կամ *աքացի տալ*: Բարբառում բառանունը *հաք* հնչաձևով է գործածվում. օրինակ՝ Սըրկի շատ ըմ ման յեկած, *հաքըէրս* ցավըիս ի (Այսօր շատ եմ ման եկել, ոտքերս ցավում են): *Հաքըիս* պըտիկյանին ցավըէս ըն (Ոտքիս բութ մատները ցավում են): Ուշագրավ է հատկապես *հաքա հըղէք* բառակապակցությունը «պետքարան» նշանակությամբ: Ինչպես հայտնի է, որոշ բարբառներում «պետքարան» հասկացությունը դրսևորվում է *ոտաց ճանապարհ* բառակապակցությամբ: Սովորաբար պետքարանները գյուղերում եղել են տնից փոքր-ինչ հեռու, և այնտեղ պետք էր հասնել ոտքով. այստեղից էլ

⁹ Ն. Միմոնյան, *Հայերենի բայակազմության մի քանի հարցեր* (ծագումնաբանական քննություն). - Հայոց լեզվի պատմության հարցեր, հ. 3, Ե., 1991, էջ 288:

¹⁰ Գ. Զահուկյան, *Հայոց լեզվիսպատմություն: Նախագրային ժամանակաշրջան* (այսուհետև՝ ՀԼՊՆԺ), Ե., 1987, էջ 609: ՀՄԲ, էջ 106:

ձևավորվել է *ոտաց ճանապարհ* բառանունը: Այսինքն՝ Կոզենի բարբառում գործածվող *հաքա հըղէք*-ը նույն տրամաբանությամբ է առաջացել:

Ոտաբորիկ հասկացությունը բարբառում դրսևորվում է *աք* արմատով ձևավորված *հաքըբէբիկ* բառով. օրինակ՝ Հըրնին արախըն *հաքըբէբիկ* գյօս ի (Ահա երեխան ոտաբորիկ գալիս է): Բառիմաստային ճյուղավորմամբ՝ *աք*՝ «*ոտք*» արմատից է *հըբըվէր-վէլ* բայը՝ «քայլել սկսել, գործ ձեռնարկել» իմաստով¹¹: Բարբառախոսների վկայությամբ *հաքավըրվէլ* հնչատարբերակն արդեն բառիմաստային զարգացմամբ ձեռք է բերել «*պատրաստվել ինչ-որ բան ձեռնարկելու*» նրբիմաստը: Օրինակ՝ *Հաքավըրված* ըի, վօր ուժէ գընա (Պատրաստվել է, որ արդեն գնա): *Հաքավըրված* ջա, զօս ըի գընա (Արդեն պատրաստվել է, ուզում է՝ գնա):

3. Աղագ: Գ. Ջահուկյանը հնագույն հայերենի բարբառային տարբերակները ներկայացնելիս *ուղի* բառի հոմանիշ է դիտարկել *աղագ* բառանունը (ուղի-աղագ-ճանապարհ-ճապաղ) (հմմտ. արա-հետ)¹²: Ըստ նրա՝ բառի ծագումն անհայտ է, և այն հազիվ թե կապ ունենա ակկադ. alāku(m), alaktu «ընթացք, ճանապարհ, ուղի» բառերի հետ¹³: Հ. Աճառյանը «ճանապարհ» իմաստով *աղագ* բառի մեկ օրինակ է բերում՝ վկայակոչելով Ոսկեբերանին: Երկրորդական նշանակությունն է «հնարք, կերպ, միջոց», գործածված են նաև հոլովված ձևերը՝ գործիականը՝ *աղագալ*՝ «պատճառով», հայցական կամ ներգոյականը՝ *յաղագս*՝ «համար, վասն» իմաստներով: Ըստ Հ. Աճառյանի՝ բոլոր ձևերի նախնական նշանակությունը «*ճանապարհ*»-ն է¹⁴:

¹¹ ԿԲ, էջ 213:

¹² ՀԼՊՆԺ, էջ 405:

¹³ ՀՄԲ, էջ 33:

¹⁴ ՀԱԲ, հ. Ա, Ե., 1971, էջ 117:

Բարբառային հայերենում *աղագ*-ը հանդես է գալիս *աղաք* հնչատարբերակով և հիմնականում որպես «առաջ, առջև» բառերի նշանակելի (Երևան, Սուրմալու, Ղազախ, Լոռի, Թիֆլիս ևն)¹⁵։ Կոզենի բարբառը այն ինքնատիպ բարբառներից է, որոնցում *աղաք*-ը ոչ միայն *առաջ* (ժամանակի իմաստով) և *առջև* (տեղի իմաստով) նշանակություններով է գործառում, այլև *հրղըք՝* իր սկզբնական՝ «ճանապարհ» իմաստով. օրինակ՝ Փրշիկը դրոնա *աղաքըին* պարանված ըի (Կատուն դռան առաջ պառկած է)։ *Աղաք* մեր շրնմը թուրք չի կրեր (Առաջ մեր գյուղում թուրք չկար)։ *Հրղըքը* քոլի մըջով ըի անց կանալի (Ճանապարհը անտառի միջով է անցնում)։ *Հրղկըէրքով* ման գյօլով գընէլինք (Ճանապարհներով ման գալով գնում էինք)։ Էտ *հրղկովը* յես զոյի գընամ մեր քօլը (Այդ ճանապարհով ես ուզում էի՝ գնամ մեր անտառ)։ Մեր շրնի *հրղկըէրքը* քարքարօտ էլլին (Մեր գյուղի ճանապարհները քարքարօտ էին)։ Գործածվում է նաև *հրղիք գըձէլ* հարադրությունը՝ «ճանապարհել» իմաստով. օրինակ՝ Էդ մարդին *հրղիք գըձէ* թօ գընա։

Հարկ է փաստել, որ ՀԲԱ ծրագրով հավաքած այլ բարբառներում ևս ունենք եզակի նմուշներ, որոնցում անադարտորեն պահպանվել է *աղաք*-ի «ճանապարհ» իմաստը. օրինակ՝ Հավարիկում՝ *հրղըք*, Կարճևանում՝ *հրղաք*¹⁶։ Բառանունը արձանագրվել է նաև Արեշի բարբառում՝ *հրղըք*¹⁷, իսկ ըստ է. Աղայանի՝ Մեղրու բարբառում *հաղակ*-ը «այգու մուտքի ճանապարհ»-ն է։ Այս բարբառում վկայված է նաև *կըսըհըխկէ* (նաև՝ *կըսըհըխկէց*) բառը, այսինքն՝ *կէս+աղագ* բառերից բաղադրված բառանուն՝ «ճանա-

¹⁵ Հայոց լեզվի բարբառային բառարան, հ.Ա, Ե., 2001, էջ 37։

¹⁶ Տե՛ս լեզվի ինստիտուտի արխիվ, ՀԲԱ գրանցումներ (այսուհետև՝ ԼԻ արխիվ), տետրեր հհ. 40, 21։

¹⁷ Ա. Լուսինց, *Արեշի բարբառը*, Ե., 1982, էջ 230։

պարհի կեսին» իմաստով¹⁸: Ավելին՝ ըստ մեր բարբառախոսների վկայության՝ Հաղպատի և Տավուշի մարզի որոշ գյուղերի խոսվածքներում այսօր էլ գործածական է *աղաք*-ից բաղադրված *կըր-ճաղաք* բառանունը՝ «արահետ, կարճ ճանապարհ» նշանակությամբ:

«Հայոց լեզվի բարբառային բառարան»-ում ևս արձանագրվում է *կարճաղագ* բառը՝ որպես «կարճ, կտրուկ ճանապարհ» հասկացության նշանակելի, որը գործածվել է Արարատյան բարբառում, Ղազախի, Լոռու և Գանձակի խոսվածքներում¹⁹: Հարկ է հիշատակել նաև Սասունի բարբառում վկայված *աղագ* բառանունը, որը, սակայն, խոսվածքում բառիմաստային ճյուղավորմամբ «ծառի ճյուղերից գործված դուռ կամ ցանկապատ» նշանակությամբ է փաստված²⁰:

4. Կաքավ: Կոզենի բարբառում *կաքավ* բառն առկա է *կաքահավ* բառագուգաբանությամբ: Հ. Աճառյանը *կաքավ* բառը համեմատում է ասորական, հունական, լատինական ձևերի հետ: Եվ ըստ նրա՝ «հնդեվրոպագետները յն. և լտ. բառերը հնդեվրոպական բնաձայն բառեր են» համարում, և դրանք կցվում են լատիներեն *cacillo*՝ «հավի կարկաչելը», գերմ. *gackern* «ածող հավի կարկաչելը», ռուս. *kokотать*, ֆրանս. *coq*, դան. *kok*, սանս. *kukkubha* «փասիան» ձևերին²¹: Գիտնականը բառի ասորական ծագումը կասկածելի է համարում, որովհետև սեմական այլ լեզուներում այն չի հանդիպում: Եվ հավանական է համարում, որ հայերենում *կաքավ* բառը բնիկ է և ցեղակից է հնդեվրոպական ձևերին²²:

¹⁸ Է. Աղայան, *Մեղրու բարբառը*, Ե., 1954, էջ 96, 310:

¹⁹ Հայոց լեզվի բարբառային բառարան, հ. Գ, Ե., 2004, էջ 62, 194:

²⁰ Վ. Պետոյան, *Սասունի բարբառը*, Ե., 1954, էջ 101:

²¹ ՀԱԲ, հ. 2, էջ 563:

²² ՀԱԲ, հ. 2, էջ 563-564:

Գ. Ջահուկյանը *կաքալ*-ը ենթադրաբար բնիկ հայերեն *kak(k) բնաձայն արմատից առաջացած բառ է համարում՝ որպես բնաձայնություն առանց բաղաձայնական տեղաշարժի կամ դրափոխությանբ. հմմտ. հուն. kakkáβη «կաքավ», kakaξω կչկչալ, կակավի ձայն²³: ՀԼՊՆԺ-ում ևս նա անդրադառնում է այս բառին՝ գրելով, որ այն ձևով և իմաստով ամենից ավելի մոտ է հուն. *կաքավ* բառին, ապա նաև լտ. caccilāre, ստորին գերմ. kakkeln բառերին, որոնք հանգեցվում են *kakk բնաձայն արմատին²⁴:

Կոզենի բարբառում առկա *կաքահալ* բառանունը մտորելու տեղիք է տալիս. *կաքավ* բառը չի՞ առաջացել արդյոք *կակ* բնաձայն բառից և *հալ* բնիկ հնդեվրոպական արմատից: Հակված ենք կարծելու, որ *կաքահալ*-ը թերևս բնիկ հայերեն է, որն ամփոփվելով դարձել է *կաքավ*: Այսինքն՝ *կաքահալ* բառը գուցե և *կաքավ* բառի հնագույն տարբերակն է. նկատի ունենանք նաև, որ հայերենում առկա են *հալ* բաղադրիչով այլ թոչնաճանաչներ ևս՝ *խլահալ*, *միրհալ*, *երաշտահալ*, *մրրկահալ*, *հնդկահալ*, *դշխոյահալ*, *մոշահալ* և այլն²⁵: Հարկ է հավելել, որ Հ. Աճառյանը արձանագրում է նաև Յ. Կարստի տեսակետը, ըստ որի՝ *կաք+հալ* բաղադրությունից է ձևավորված բառը²⁶:

Կոզենի բարբառի բառապաշարը քննելիս չենք կարող չանդրադառնալ հնչյունափոխական որոշ երևույթների, որոնք հնագույն իրողություններ են (թերևս նախագրային ժամանակաշրջանի), և հնչյունափոխության արդյունքում բարբառում առկա են շատ ինքնատիպ, այլ բարբառներից տարբերվող ուշագրավ բառանուններ:

²³ ՀՄԲ, էջ 396:

²⁴ ՀԼՊՆԺ, էջ 176

²⁵ Հայոց լեզվի հանգաբարարան, Ե., 1976, էջ 484:

²⁶ ՀՄԲ, հ. 2, էջ 564:

Այսպես, օրինակ, Կոզենի բարբառում բառասկզբի *ե-ն* *ը* և *ղ* ձայնորդներից առաջ դառնում է *ա* ձայնավոր *աղբեր, աղինջ, արագ, արկաթ, արկանք, արախա* բառերում: Հ. Մուրադյանը, անդրադառնալով հիշյալ բառերին, գրում է. «Բոլոր այն դեպքերում, երբ հին *ե-ի* դիմաց հանդիպում է *ա*, մենք գործ ունենք կա՛մ փոխազդեցական հնչյունափոխության, կա՛մ բարբառային մի հին երևույթի հետ: Այդ համապատասխանությունը, ճիշտ է, առկա է միայն մի խումբ բառերում, ինչպես՝ *եղբայր>ախպեր, ախպար, եղինջ>աղինջ, հաղենջ, երագ>արագ, երաշտ>արաշտ, երկաթ>արկաթ, երկան(ք)>արկան(ք)* և այլն, բայց այդ բոլորը, ինչպես ցույց են տվել ուսումնասիրողները²⁷, իրենց *ե>ա* համապատասխանությամբ բարբառային հին գոյացություններ են՝ առաջացած դեռևս նախապատմական շրջանում»²⁸: Գ. Ջահուկյանը ևս բարբառների հնչյունաքերականական հնաբանությունները քննելիս դիտարկել է հիշյալ բառերը²⁹:

*Ա*լ երկբարբառը բաղաձայնից առաջ Կոզենի բարբառում դառնում է *օ* (*ալր>օր, եալթն>օխտ, աւձ>օղձ*): Բարբառում *նալթ* բառում ևս *ալ* երկբարբառը բառամիջում շեշտի տակ դարձել է *օ՝ նալթ>նօթ՝* ի տարբերություն գրական լեզվի և մի շարք բարբառների, որոնցում *ալ* երկբարբառը մնացել է անհնչյունափոխ: Հինհայերենյան *ալ* երկբարբառի փոխարեն, բացի *օխտ* (*օխտանասուն*) բառից, *օխ* (*օղ*) հնչյունախումբը առկա է նաև վերը հիշատակված *օղձ* բառում. օրինակ՝ Մեր բախչեյեմը մի *օղձ* կյրեր: Հնարվանիս հաղուդ քաղելիս *օղձը* կրծել էր: Մեր հնարվանի հարսը

²⁷ Հարցին անդրադարձել են նաև **Հ. Աճառյանը**, *Հայոց լեզվի պատմություն*, հ. 2, Ե., 1951, էջ 414-415, **Է. Աղայանը**, *Բարբառային հնագույն տարբերությունները հայերենում, Լեզվաբանական հետազոտություններ*, Ե., 2003, էջ 72-73:

²⁸ **Հ. Մուրադյան**, *Հայոց լեզվի պատմական քերականություն*, հ. 1, Ե., 1982, էջ 126-127:

²⁹ **Գ. Ջահուկյան**, *Հայ բարբառագիտության ներածություն*, Ե., 1972, էջ 275:

օխտը տարի արախա չի ներ (չէր ունենում): Ինչպես նկատելի է, գրաբարյան *եսաթն*, *աւձ* ձևերի համար բարբառն ունի *օխտ*, *օղձ* տարբերակները, որոնք ևս բարբառային հնաբանություններ են: Ըստ Մեյեի՝ այս բառերը հնում ունեցել են *ւ*, որը, շնչեղ բաղաձայնից առաջ առնմանական փոփոխության ենթարկվելով, պիտի դառնար *ֆ*, սակայն, քանի որ հայերենը *ֆ* չի ունեցել, *ֆ*-ն փոխվել է *խ*-ի (հմմտ. *ft>խտ* անցումը իրանական փոխառություններում), իսկ *ւ>ղ* փոփոխությունը տեղի է ունենում հաջորդ բաղաձայնի ձայնեղության պատճառով³⁰: Հարկ է արձանագրել, որ *օղձ* հնչատարբերակով հնաբանությունը առկա է նաև Արեշի (*օղձ*), Ագուլիսի (*աղձ*, *օղձ*), Մեղրու (*օղձ*) բարբառներում և Շամախիի Մաղրասայի (*օխձ*) ու Մայսարիի (*օխց*) խոսվածքներում³¹:

Իւ երկբարբառը բառամիջում դրսևորված է *խ*-ով՝ *ւիլիք*, *հււրիք*, *յէրին*, *սին*: Հնչյունական ուշագրավ երևույթ է դրսևորում *ձիւն* բառը, որը բարբառում դարձել է *ձիւլ*: Այսինքն՝ *ձյուն* բառում պահպանվել է գրաբարյան *խ* երկբարբառը վերջին *ն*-ի կորստով. օրինակ՝ Գընանք *ձըվնօյ*՝ հաղ արենք (Գնանք ձյունով խաղանք): Վա՛յ, հինչ դա՛ր ըի *ձիւլ* յեկած, հընչկա հըղկէրքը փակած ըի (Վա՛յ, այս ինչքան ձյուն է եկել, բոլոր ճանապարհները փակել է): Հարկ է հավելել, որ Կոզենի բարբառում առկա են նաև *ձյուն* բառի *ձիւլ* տարբերակից բաղադրված *ձըվնաջուր*՝ ձյունաջուր, *ձըվնաթօփ*՝

³⁰ **Հ. Աճառյան**, *Հայոց լեզվի պատմություն*, հ. 2, էջ 403: **Գ. Ջառուկյան**, նշվ. աշխ., էջ 275:

³¹ **Ա. Լուսինց**, *Արեշի բարբառը*, 1982, էջ 243: **Ռ. Բաղդասյան**, *Շամախիի բարբառը*, Ե., 1964, էջ 232, **Հ. Աճառյան**, *Քննություն Ագուլիսի բարբառի*, Ե., 1935, էջ 398, **Է. Աղայան**, նշվ. աշխ., էջ 291:

ձնագնդի բառանունները³²: *Ձյուն* բառի *ձիվ* յուրահատուկ հնչատարբերակը առկա է նաև Արեշի բարբառում³³:

Կոզենի բարբառում առկա են *ռ*-ի մասնավոր հնչյունափոխության դեպքեր՝ *շոր>շէրթ, ցորեն>ցէրէն, խնոցի>խընէցի, բոբիկ>բէբիկ, յիշոց>շիւնց*, որոնցում ուշագրավ է հատկապես *շոր*-ի փոխարեն *շէրթ* բառի առկայությունը: Հակված ենք կարծելու, որ այն ձևավորվել է բարբառում վկայվող *ռ>է* մասնավոր հնչյունափոխությամբ, որին ամենայն հավանականությամբ հավելվել է *թ* աճականը (*շոր>շէրթ*). օրինակ՝ Գեցի *շէրթէրը* ախտօտ էին (Հագի շորերը աղտոտ էին): Հերեկյի գեցած *շէրթէրը* բանը շատ սազեր (Երեկվա հագած շորերը իրեն շատ էր սազում):

Եզրակացություն

Այսպիսով՝ Կոզենի բարբառի բառապաշարում առկա հինհայերենյան բառանունները մեկ անգամ ևս փաստում են, որ հօդս են ցնդում այն թյուր կարծիքները, թե կոզենցիները «ուտիացոց մնացորդներ են», որովհետև բարբառում անաղարտորեն պահպանվել են ոչ միայն հինհայերենյան բազմաթիվ հնչյունական հատկանիշներ, այլև բառային (*աղբէր, աղինջ, արագ, արկաթ, արկանք, արախա*) և բարբառային (*օխտ, օղձ, նօթ, կաքահալ*) հնաբանություններ:

Կոզենի բարբառում կենսունակ են բարբառների հինհայերենյան բառաշերտում առկա գրաբարյան մատենագրության մեջ իրենց գուգահեռներն ունեցող, սակայն գրական հայերենում ոչ գործածական բառեր:

³² ԿԲ, էջ 213:

³³ Ա. Ղարիբյան, *Հայ բարբառագիտություն*, Ե., 1953, էջ 373, Ա. Լուսինց, *Արեշի բարբառը*, էջ 32:

Օգտագործված գրականություն

Աղայան Է., Մեղրու բարբառը, Ե., 1954:

Աղայան Է., Լեզվաբանական հետազոտություններ, Ե., 2003:

Աճառյան Հ., Հայերեն արմատական բառարան, հհ. 1-2, Ե., 1971-1973:

Աճառյան Հ., Հայոց լեզվի պատմություն, հ. 2, Ե., 1951:

Աճառեան Հ., Քննութիւն Ագուլիսի բարբառի, Ե., 1935:

Բաղրամյան Ռ., Կոզենի բարբառը, Ե., 1961:

Բաղրամյան Ռ., Շամախիի բարբառը, Ե., 1964:

ԼԻ արխիվ, տետրեր հհ. 40, 21:

Լուսենց Ա., Արեշի բարբառը, Ե., 1982:

Հակոբյան Թ., Ստ. Մելիք-Բախշյան, Հ. Բարսեղյան, Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 3, Ե., 1991:

Հայոց լեզվի բարբառային բառարան, հ. 1, Ե., 2001:

Հայոց լեզվի հանգաբառարան, Ե., 1976:

Ղարիբյան Ա., Հայ բարբառագիտություն, Ե., 1953:

Մուրադյան Հ., Հայոց լեզվի պատմական քերականություն, հ. 1, Ե., 1982:

Պետոյան Վ., Սասունի բարբառը, Ե., 1954:

Ջահուկյան Գ., Հայ բարբառագիտության ներածություն, Ե., 1972:

Ջահուկյան Գ., Հայերեն ստուգաբանական բառարան, Ե., 2010:

Ջահուկյան Գ., Հայոց լեզվի պատմություն: Նախագրային ժամանակաշրջան, Ե., 1987:

Սիմոնյան Ն., Հայերենի բայակազմության մի քանի հարցեր (ծագումնաբանական քննություն).- Հայոց լեզվի պատմության հարցեր, հ. 3, Ե., 1991:

Ерицов А.Д., Еконамический быт государственных крестьян Казахского уезда Елизаветпольской губерний, Тифлис, 1886.

Карбелашвили Д., Кирзан и кирзанцы, Известия Азерб. филиала АН СССР, N 2, 1937:

Khachatryan Hasmik - Observations on the Vocabulary of the Krzen Dialect. - The Krzen dialect is included as a separate dialect in the Karabakh-Shamakhi interdialect group of the eastern grouping of Armenian dialects.

In the article, based on the study of the vocabulary of the Krzen dialect, special attention is paid to words and word forms that have parallels in ancient Armenian literature, but are not used in the literary Armenian language, such as **asaghag** (road), **aq** (foot), **genal** (to wear). The dialect has preserved a great number of phonetic features of the Old Armenian language, as well as lexical archaisms dating back thousands of years, including the words **aghber** (brother), **aghinj** (nettle), **araz** (dream), **arkat** (iron), **arkanq** (hand millstone), **arakha** (child), which are expressions of ancient dialectisms. The words **okht**, **oghdz**, **not**, that are in use in this dialect today, are also considered dialectal archaisms from the Grabarian forms **yavtn** (pron. **yotn**, meaning seven), **avdz** (pron. **odz**, meaning snake), **navt** (pron. **navt**, meaning oil). In the word "dzyun" (snow), which is expressed in this dialect with the phonetic variant "dziv", the Grabarian diphthong **իւ** [iw] has been preserved with the loss of the final "n".

The word **kaqahav** used in the dialect is presumably considered a word formed from the onomatopoeic word **kak** and the native Indo-European root **hav**, which, being joined together in the literary language, became **kaqav**. That is, it actually restores the ancient version of the word **kaqav**, i.e. **kaqahav**.

In the vocabulary of the Krzen dialect, the presence of Old Armenian lexemes once again proves that the mistaken notions claiming the inhabitants of Krzen are "remnants of the Udis" are completely unfounded.

Keywords: Krzen dialect, vocabulary, Karabakh-Shamakhi interdialect, phonetic change, native Armenian word, borrowing, semantic branching, Grabar.

Khachatryan Hasmik, PhD in Philology, Institute of Language named after H. Acharyan of NAS RA, Senior Researcher.

Хачатрян Асмик - Наблюдения над словарным составом крзенского диалекта.- Крзенский диалект входит в состав карабахско-шамахинской междиалектной подгруппы восточных армянских диалектов как отдельный диалект.

В статье на основе исследования лексики крзенского диалекта особое внимание уделено словам и словоформам, имеющим параллели в древнеармянской литературе, но не используемым в литературном армянском языке, из которых слова *aġaq* (*աղազ*՝ дорога), *aq* (*աք*՝ нога), *genal* (*գենալ*՝ надевать) жизнеспособны в крзенском диалекте.

В диалекте в первозданном виде сохранились многие фонетические черты древнеармянского языка, а также лексические архаизмы, возраст которых уходит в глубь тысячелетий, в том числе слова *aġber* (*աղբեր*), *aġindj* (*աղինջ*), *araz* (*արազ*), *arkat* (*արկաթ*), *arkan^h* (*արկանք*), *araxa* (*արախա*) являющиеся выражениями древних диалектизмов. Слова *oxt* (*օխտ*), *oġdž* (*օղձ*), *not^h* (*նոթ*) употребляемые в диалекте в противовес древнеармянским формам *jotn* (*յօթն*՝ Էսթրն), *odž* (*օձ*՝ օձ), *navt^h* (*նաթ*), также считаются диалектными архаизмами. В слове *džun* (*ձիւն*), которое в диалекте выражено фонетическим вариантом *dživ* (*ձիվ*), сохранился древнеармянский дифтонг *ju* (*iw*) *dživ* утратой конечного *n*. Слово *kak^hahav*, употребляемое в диалекте, предположительно считается словом, образованным от звукоподражательного слова *как* и исконно индоевропейского корня *hav*, который, путем сращения, в литературном языке, превратился в *какав*. То есть фактически восстанавливает древний *какаhav* вариант *как^hав*.

Наличие в лексике крзенского диалекта древнеармянских лексем в очередной раз доказывает полную несостоятельность ошибоч-

ных представлений о том, что жители Крзена являются "остатками удин".

Ключевые слова: диалект Крзена, словарный состав, карабахско-шамахинский междиалект, фонетическое изменение, исконно армянское слово, заимствование, семантическое ответвление, грабар.

Хачатрян Асмик, кандидат филологических наук, Институт языка имени Р. Ачаряна НАН РА, старший научный сотрудник.